

Розділ X

ЦЕРКОВНЕ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК: 94(477–25):2«17–18»

І.А. НЕТУДИХАТКІН

Престол Апостола Андрія Первозванного:
історія створення та оновлення
(середина XVIII – кінець XIX ст.)

У статті досліджено престол Андріївської церкви в Києві як «сакральний центр» храму: іконографія, символічне значення його місця розташування, кольорів і матеріалів. Установлено майстра та замовників металевого облачення.

Ключові слова: вітгар, престол, облачення, мармур, мідь, ктитор, ієрей, болярин.

У вітгарній частині Андріївської церкви в м. Київ знаходиться престол, освячений у 1767 р. на честь Апостола Андрія Первозванного. Він має форму кубу в скляному футлярі (140х140х93 см). Престол накритий художньо оздобленим металевим облаченням, зверху якого розміщена кам'яна дошка червонуватого кольору («трапеза» престолу) з вирізьбленим заглибленням у формі хреста посередині. В нижній частині металевого облачення на п'єдесталі (по периметру престолу) вигравірувано загадковий напис старослов'янською мовою, літерами стилізованими під устав (т.зв. псевдоруський стиль другої половини XIX – початку XX ст.): «СІЕ ЧЕСТНОЕ ОБЛАЧЕНИЕ НА ПРЕСТОЛ ХРАМА [східний бік – *авт.*] ВО ИМЯ СВ. АПОСТОЛА АНДРЕЯ ПЕРВОЗВАННОГО [північний бік – *авт.*] СООРУЖЕНО ИЖДИВЕНИЕМ ПРОТОІЕРЕЯ ПАВЛА ІЕРЕЯ ФЕДОРА [західний бік – *авт.*] БОЛЯРИНА НИКОЛАЯ И ДИЯКОНА ВЛАДИМИРА В 1899 ГОДУ [південний бік – *авт.*]». Дарчий напис на металевому облаченні престолу Андріївської церкви вказує на те, що цей елемент церковного начиння також входив до кола предметів, які дарували церковні благодійники з метою отримати Боже благословення (ікони, хрести, дарохранильниці тощо) [1].

Мал. 1. Престол Андріївської церкви

Метою даної розвідки є дослідження історії престолу Андріївської церкви, що передбачає вирішення наступних завдань: установлення часу його виготовлення; визначення символіки матеріалів, з яких були створені престол і його оздоба; аналіз зображень на облаченні престолу; ідентифікація майстрів і замовників, завдяки зусиллям яких «сакральний центр» Андріївської церкви нині є справжньою пам'яткою мистецтва.

Актуальність теми обумовлена «іміджем» престолів як певної *terra incognita* історичного дослідження. На це є об'єктивні причини: престולי – це досить незручний об'єкт студіювання, з огляду на їх розташування у вівтарній частині храму, доступ до якої суворо регламентовано церковними канонами. Тому історичні дослідження, присвячені престолом, є рідкістю.

Для вирішення поставлених завдань був обстежений престол Андріївської церкви; залучено архівні матеріали з фонду «Київська духовна консисторія» (Центральний державний історичний архів України в м. Києві), які стосуються історії виготовлення оздоблень на престолом та проблеми їхнього оновлення (демонтажу чи ремонту); наукові доробки (публікації та фотоматеріали) дослідників Андріївської церкви; публікації українських і російських мистецтвознавців, які спеціалізуються на дослідженні церковного металу другої половини XIX – початку XX ст.

Престол є елементом церковного начиння, який традиційно оздоблюються сакральними зображеннями. Тематика зображень на металевих окладах престолів у православних храмах не має суворої канонічної регламентації. Досить часто вона пов'язана із сакральним значенням самого престолу.

Престол символізує Гроб Господній: за тлумаченням Св. Германа Константинопольського [2] при переносі Святих дарів на престол «святая трапеза соответствует погребению Христову, когда Иосиф, сняв тело Христово со креста, обвил его плащаницею чистою, и, помазав ароматами и миром, подъял с Никодимом и положил в новом, изсеченном из камня, гробе» [3]. Така символіка престолу традиційно визначає його розміри: «въ алтаре [Софійського собору у Києві – *авт.*] замечателень Престол [...] устроенный мерою съ Иерусалимскаго Гроба Господня...» [4]; а іноді – іконографію: на мідній «трапезі» престолу Преображення Господнього [5] у церкві Спаса на Берестовому в Києві була зображена сцена «Положення во гроб Спасителя» [6].

На іконографію оздоблень впливає також літургійна функція престолу: на престолі відбувається таїнство Євхаристії (перетворення хліба та вина на

тіло й кров Господню) [7]. Тому сюжети, пов'язані з таїнством Євхаристії (або її старозаповітні «прототипи»), є доволі поширеним явищем: рельєфні зображення «Тайної Вечері» на окладі престолу 1911 р. з церкви Різдва Богородиці на Подолі у Києві [8] та на західному боці окладу престолу 1896 р. у Володимирському соборі у Києві [9]; рельєфне зображення «Жертва Авраама» [10] на окладі престолу (знищений у 1942 р.) з Успенського собору Києво-Печерської лаври [11].

Мал. 2. «Трапеза» престолу Андріївської церкви (фрагмент)

Престол Андріївської церкви також вкритий сакральними зображеннями. Його 4 бокові сторони накриті прямокутними металевими дошками сріблястого кольору з випуклими золотавими елементами художнього декору (накладками). Дошки з'єднані між собою й укріплені на п'єдесталі.

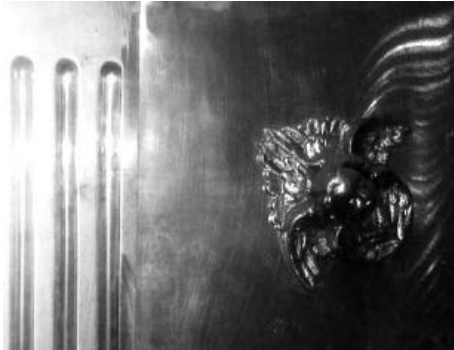
Усі дошки металевих облачення мають низку спільних елементів декору. На кожній з них у чотирьох кутах – позолочені накладки у вигляді серафимів; по боках – позолочені вертикальні випуклі виступи, стилізовані під канелюровані пілястри.

Єдина відмінність бокових дошок облачення одна від одної – це випуклі центральні накладки золотистого кольору. На західній дошці – рівнораменний (т.зв. грецький) хрест; на інших трьох – овальні, видовжені по горизонталі, медальйони із зображеннями Апостолів й ідентифікуючими написами шрифтом, стилізованим під давньоруський устав.

На північному боці облачення – накладка із зображенням Апостола Петра, на що вказує напис: «С. АП. ПЕТРЪ». Портретний образ Апостола Петра традиційний: над головою – німб, святого зображено з вусами, бородою та незначною лисиною; одягнений у хітон, поверх якого пов'язаний гіматій. Правиця Петра опушена додолу, в долоні він тримає зв'язку (кільце) з двома ключами (ключі від воріт небес і пекла, що символізують силу відпускати гріхи й відлучати від церкви) [12]. Апостол стоїть на горбкуватому ґрунті, у лівій крайній частині накладки зображено нагромадження каменів (10 кам'яних брил), яке своєю пірамідальною формою нагадує гору.

На східній дошці – накладка із зображенням Апостола Іоанна Богослова та написом: «СВ. АП. ІОАНН БОГОСЛОВ». Голова Іоанна обрамлена німбом і нахилена у правий бік. Святого зображено як старця з вусами, довгою бородою майже до пояса та довгим волоссям. Одягнений Апостол у хітон, який спадає до землі. У долонях – закрита книга.

Надзвичайно цікавою є накладка із зображенням Апостола Андрія Первозванного та написом: «С. АП. АНДРЕЙ» на південному боці металевих

Мал. 3. Накладка «Серафим» на металевому облаченні престолу Андріївської церкви.

вого облачення. Святого зображено як старця з вусами, довгою бородою та довгим волоссям, яке спадає на плечі. Одягнений він у мантию, яка покриває його плечі із застібкою на грудях у формі кульки. Під мантиєю Апостола – ряса, що своїм кроєм нагадує чернечу. Андрій Первозванний підперезаний поясом. З-під ряси виступають голі ступні: права ступня Апостола більша та повністю відкрита, ліва – менша й ледь видніється з-під ряси (ілюзія того, що Апостол йде назустріч).

Правицею Апостол тримає і дещо відводить у сторону розгорнутий сувій. Лівою рукою він підтримує хрест із видовженою нижньою гілкою (т.зв. латинський хрест), яка упирається в землю.

Як бачимо, тематика зображень на престолі Андріївської церкви не пов'язана ані з символічним значенням престолу, ані з його літургійною функцією: на металевому окладі престолу Андріївської церкви зображено трьох апостолів – Андрія, Іоанна Богослова та Петра. Тематичною домінантою зображень на облаченні є посвята храму: глибоко символічним є зображення Апостола Андрія Первозванного.

Престол є «сакральним центром» храму, що передбачає підвищену увагу до його виготовлення й оздоблення. На наш погляд, крізь «призму» історії престолу Андріївської церкви можна простежити віхи історії самої Андріївської церкви.

М. Дегтярьов установив, що спершу престол Андріївської церкви в Києві був дерев'яним (точна дата його встановлення невідома): 2 квітня 1753 р. арх. Івану Мічуріну було видано наказ «Канцелярії від будівель» у Санкт-Петербурзі про заміну дерев'яного престолу на мармуровий на зразок престолу (головного?) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври [13]. Безперечно, така заміна не була випадковою.

Престол є найважливішим сакральним елементом християнського храму, тому матеріали з яких він виготовлявся були чітко регламентовані. Зокрема, у візантійському «післяіконоборському» чині освячення престолів зазначалося, що трапеза має бути виготовлена саме з мармуру [14]. Проте, в російській православній традиції XIX – початку XX ст. престол міг бути як кам'яним (як, наприклад, мармуровий престол Володимирського собору в Києві [15]), так і дерев'яним (як головний престол Софійського собору першої половини XIX ст. – з кіпарісу [16]), чи престол 1901–1905 років у приділі на честь Казанської Божої Матері в Хрестовоздвиженській церкві на Подолі у Києві – з дубового дере-

ва [17]). Російський дослідник М.С. Желтов зазначає, що «трапези» з дерева на теренах Російської імперії взагалі зустрічалися набагато частіше, зважаючи на їхню практичність та дешевизну [18].

На нашу думку, заміна дерев'яного престолу палацової Андріївської церкви на кам'яний («мраморний») у 1753 р. була пов'язана насамперед із питанням соціального престижу храму. На традиційне уявлення про зв'язок матеріалів, з яких виготовляється престол церкви, і статусу храму вказує «Сказання про святу Трапезу тої Великої Церкви Божої Матері» з «Кієво-Печерського Патерика», у якому оповідається про освячення престолу Успенського собору Кієво-Печерської лаври в 1089 р. Автор «Сказання» вказує: «Не було дошки кам'яної для Трапези. Довго шукали, хто б зміг зробити її з каменю, але, оскільки не зголосився на те жоден майстер, зробили, аби покласти туди дерев'яну дошку». Проти виготовлення «трапези» престолу Успенського собору зі звичайного дерева виступив сам київський митрополит: «Іоанн же, митрополит, не захотів, щоб була дерев'яна Трапеза у *такій великій церкві* [тут і далі в цитуванні курсив наш – *авт.*]. І від того ігумен дуже засмутився. І минуло кілька днів, а освячення не було» [19]. Але митрополит не зміг знайти майстра для виготовлення престолу з каменя. Аж раптом сталося диво: «Тринадцятого серпня зайшли, як звичайно, інокі до церкви, щоби служити вечірню. І бачать біля вівтарної огорожі *кам'яну дошку та стовпчики для влаштування Трапези*. І швидко звістали про те митрополитові [...] Довго шукали, звідки і ким принесена ця дошка [...] Але всюди пройшли і не знайшли майстра. *Адже Всезнаючий Промислитель Бог сотворив її, зробивши і поклавши, й утвердивши руками святительськими на покладення Свого Пречистого Тіла та Святої Крові*; зволिवши на тій Святій Трапезі, котру Сам дарував, повсякдень за весь світ заклатися» [20].

Звертає на себе увагу той факт, що «Божественним проведінням» була надана «трапеза» саме з каменю – матеріалу необхідного для створення престолу «великої» церкви [21]. Ймовірно, матеріал престолу 1753 р. («мрамор») також

Мал. 4. Накладка «Пілястра» на металевому облаченні престолу Андріївської церкви (фрагмент).

Мал. 4. Накладка «Пілястра» на металевому облаченні престолу Андріївської церкви (фрагмент).

Звертає на себе увагу той факт, що «Божественним проведінням» була надана «трапеза» саме з каменю – матеріалу необхідного для створення престолу «великої» церкви [21]. Ймовірно, матеріал престолу 1753 р. («мрамор») також

мав указувати на особливий статус храму, адже Андріївська церква у Києві будувалася як палацова.

З 1899 р. і до сьогодні престол Андріївської церкви покритий металевим облаченням, що унеможливило детальний аналіз його внутрішньої структури. Проте «трапеза» престолу відкрита, що дає нам можливість зробити деякі висновки про характер матеріалу, з якого зроблений престол, і спробувати відповісти на питання: чи дійсно перед нами стародавній «мраморний» престол Андріївської церкви 1753 р.?

«Трапеза» престолу виконана з темно-червоного каменю з бордовими, жовтогарячими та зеленими вкрапленнями. Цей матеріал звісно не може бути мармуром у класичному розумінні цього слова. Проте, на наш погляд, така невідповідність матеріалів не є достатньою підставою вважати нині існуючий престол неавтентичним престолом 1753 р.

Надзвичайно важливим є той факт, що «мрамор» для виготовлення престолу 1753 р. був «вильоман в Путиловских дачах» [22]. Копалини, що розташовувалися поблизу сучасного с. Путилово на південному березі Ладозького озера, завжди були місцем видобутку вапнякових порід, і аж ніяк не мармуру. З «Путиловскими ломками» пов'язана одна дуже цікава інтрига другої чверті XVIII ст., яка може «пролити світло» на загадку матеріалу, з якого був виготовлений престол Андріївської церкви 1753 р.

Ще в період царювання Петра I велися марні пошуки мармурових родовищ поблизу столиці імперії, яку в цей час активно розбудовували (адже найближчі мармурові поклади знаходилися за сотні верст – аж у Карелії). Раптом сталася сенсація: 1 січня 1726 р. директор Санкт-Петербурзької «Канцелярії від будівель» У.А. Сенявін подарував імператриці Катерині I відполіровані зразки «мрамора», які він віднайшов на ломках Путилівської гори [23]. Імператриця наказала спеціалістам перевірити надані зразки: всі фахівці-експерти («полковник от фортификации» Трезіні, академік Жозеф Ніколь Деліль, архітектор Кіавері) на догоду вінченосній особі зійшлися на думці, що це дійсно мармур, але особливий – «российский»! Єдиним, хто заперечив таку думку став батько майбутнього автора проекту будівництва Андріївської церкви в Києві – Карло Растреллі.

У листі до У.А. Сенявіна від 26 жовтня 1726 р. К. Растреллі наголосив: «Ежели бы я хотел прельстить ваше превосходительство, то я бы в числе подписующих был, которые повелением руки подписали, что камень, подобный мрамору, самый хороший есть мрамор. Я просил позволения вашего превосходительства о просмотре оного камня, прямой ли он мраморовый или нет, того для имею честь вас обнадеживать, что *оной не мраморовый, но изрядно смешанной камень*, способный к намощению полов, к зделанию педесталов, и ступеней и протчемо...» [24]. Тим не менше, думка К. Растреллі залишилася голосом воляючого в пустелі – «камень все же получил громкое название «российского мрамора» [25]. Російська дослідниця Н. Седова зазначає, що деякі сорти вапняку з Путилівської гори, які в 1727 р. відправляли на будівництво Ладозького каналу

й Адмілартейства, «тогда называли мрамором» [26]. Петербурзький археолог Віктор Абрамович Коренцвіт наголошує, що «и сейчас кое где в Петербурге, например в нижней галерее Гостинного двора, можно встретить полированные плиты путиловского известняка, редкой расцветки: серый фон испещрен мазками красного, желтого и зеленого цветов. Игра красок – свидетельство примеси окиси железа – особенно заметна на мокрых плитах» [27].

Мал. 5. Накладка «Рівнорамний хрест» (фрагмент західної дошки металевго облачення престолу Андріївської церкви).

Схожу до описаної В.А. Коренцвітом кольорову гаму має і «трапеза» престолу Андріївської церкви у Києві, тому не виключено, що під металевим облаченням престолу 1899 року приховано більш давній престол 1753 року з «російського мармуру» (звісно, для такого судження потрібно більш ретельне фахове дослідження, котре унеможливилося статусом Андріївської церкви як діючого храму).

На наш погляд, високим статусом палацової Андріївської церкви в середині XVIII ст. був обумовлений і вибір майстра для виготовлення «трапези». М. Дегтярьов установив, що «мраморная» трапеза престолу 1753 року з Андріївської церкви була відшліфована відомим петербурзьким майстром Іоганном Антонієм Цвенгофом [28].

І.А. Цвенгоф (1694–1756) – російський скульптор («резных дел мастер») австрійського походження. Він приїхав до Санкт-Петербурга з Відня у 1732 р. і поступив на службу до «Канцелярії від будівель» («под дирекцією Садовой канторы»). Виконання престолу для Андріївської церкви саме цим майстром не випадкове, оскільки він брав участь у реалізації й інших проектів арх. Ф.Б. Растреллі. Зокрема, в період з листопада 1755 до березня 1756 р. І.А. Цвенгоф працює на будівництві Зимового палацу в Санкт-Петербурзі: скульптури для даху палацу виготовляли якраз під його керівництвом^[29].

Відтак, у 1753 р. до створення престолу Андріївської церкви поставилися з надзвичайно значною увагою: «трапеза» була виготовлена з престижного на той час «мармуру» (насправді – вапняку) з «Путиловских ломок», що було обумовлено високим статусом храму; роботи з оздоблення престолу проводив один із найкращих петербурзьких скульпторів середини XVIII ст. Давній престол Андріївської церкви було виготовлено у відносно короткий період благополуччя храму, що тривав до смерті його фундаторки – імператриці Єлизавети Петрівни у 1761 р.

У згаданому архівному фонді «Київська духовна консисторія» зберігається справа під назвою «О разрешении обложить металлом престол в

Мал. 6. Напис на п'єдесталі престолу Андріївської церкви (фрагмент).

Андреевской церкви» (1899 р.) [30], яка проливає світло на історію виготовлення облачення престолу: дозволяє встановити ініціаторів його створення, матеріали і майстра, що виготовив цей яскравий зразок художньої обробки металу кінця XIX ст.

Справа складається з чотирьох документів:

а) «Прошение» причта та церковного старости Андріївської церкви до Київської духовної консисторії про дозвіл на встановлення металевого облачення на престол храму від 28 лютого 1899 р. Документ на одному аркуші, скріплений печаткою Київської духовної консисторії (у лівому верхньому куті) з датою 2 березня 1899 р.

б) «Журнал Киевской Духовной Консистории» (протокол засідання від 18 березня 1899 р.). Документ на двох аркушах.

в) Рапорт благочинного Старо-Київських і Печерських церков прот. Миколи Браїловського до Київської духовної консисторії від 7 листопада 1900 р. Документ на двох аркушах, скріплений печаткою Київської духовної консисторії від 9 листопада 1900 р. До рапорту доданий звіт причту і церковного старости Андріївської церкви про витрати на виготовлення металевого облачення на престол.

г) «Счет Мастерской Бронзовых, Серебрянных, Медно-Литейных и Гальванопластичных Изделий Т.М. Мартинсона из С.-Петербурга» від 13 грудня 1900 р. Документ на одному аркуші з гербовою маркою номіналом 5 копійок.

Аналіз цієї справи допоможе розглянути основну проблематику, пов'язану з оновленням престолу Андріївської церкви у 1899 р.

З напису на металевому окладі престолу Андріївської церкви ми дізнаємося час його створення: «СІЕ ЧЕСТНОЕ ОБЛАЧЕНИЕ НА ПРЕСТОЛ [...] СООРУЖЕНО [...] В 1899 ГОДУ». Очевидно виготовлення металевого нап্রেстьольного облачення відбувалося в контексті капітального ремонту Андріївської церкви, який тривав протягом 1895–1900 років і включав реконструкцію куполів храму, паперті й укріплення пагорбу [31]. Створення окладу на престол указує на те, що в цей період оновився не лише екстер'єр храму, але й деякі елементи церковного начиння.

Згідно «Прошения...», необхідність ремонту престолу Андріївської церкви постала у зв'язку з тим, що «существующее [облачення престолу – авт.] крайне обветшало» [32]. Однією з причин «обветшалости» престолу, ймовірно, був перманентний аварійний стан храму протягом другої половини XVIII – XIX ст., який іноді призводив навіть до псування церковного начиння: «В 1786 г. митро-

полит Самуил доносил Святому Синоду, что в Андреевской церкви крайняя нищета во всем: нет ни риз, ни колоколов; в алтаре образовалась трещина и течь, штукатурка падает на престол, и все вообще обеднело и валится» [33]. Прохання причту і церковного старости Андріївської церкви про виготовлення саме металевого облачення на престол у 1899 р. обґрунтовувалося його практичністю порівняно

з традиційним оксамитовим оздобленням: «По наведенным нами дощкі металевого облачення престолу Андріївської [ініціаторами оновлення престолу церкви].

– авт.] справкам, устройсто нового парчеваго облачення на престол и жертвенник, двойного – праздничного и вседневного – могло бы обойтись в 400–500 рублей. В виду этого нами предложено было устроить металлическое облачение как более прочное» [34].

Поява металевого облачення на престолі Андріївської церкви наприкінці XIX ст. була не випадковою, адже в період з кінця XVIII ст. – до початку XX ст. стають поширеними саме суцільні металеві (мідь, срібло) оклади на престолах (наприклад, київських Золотоверхого собору Св. Архангела Михаїла (оклад 1795 року на престолі у головному вівтарі) [35]; Софійського собору (оклад першої половини XIX ст.) [36]; Володимирський собор (оклад 1896 року); Богоявленського собору Києво-Братського монастиря (оклад не пізніше 1898 року) [37]; церкви Різдва Христового на Подолі (оклад 1911 року) [38]; Успенського собору Києво-Печерської лаври (оклад середини XIX ст.) [39]; також Андріївський собор на Василівському острові у Санкт-Петербурзі (оклад 1861 р.)). Іноді облачення могло бути виготовлене з деревини – як у головному престолі Преображення Господнього у церкві Спаса на Берестовому в Києві – до 1910 р. «покрытъ былъ изъ ольхового дерева футляромъ», а зверху накритий металевю «трапезою» [40]. Проте дерев'яні оклади були доволі рідкісним явищем.

У православній традиції розуміння святості матеріалів, з яких виготовлялися престоли, було надзвичайно глибоким. На це вказує використання матеріалів «старих» (демонтованих) престолів для виготовлення нових культових предметів [41]; особливий порядок «упразнення» стародавніх престолів шляхом їх спалення та розвіювання попелу над річкою [42], останнє простежується аж до початку XX ст. [43]. Не менш символічними для християнської традиції є і кольори.

У «Прошении...» вказано, що облачення на престол мало бути виготовлене з «медных посеребренных и позлащенных доскоок» [44]. Художнє лиття

Мал. 8. Накладка «Апостол Іоанн Богослов» (фрагмент східної дошки металеве облачення престолу Андріївської церкви).

з міді було надзвичайно розвинене в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: «По данным металлических промыслов, к концу XIX – началу XX столетий меднолитейное дело получило особенно большой размах. К примеру, в Московской губернии в конце XIX в. в одной только Новинской волости существовало 45 меднолатунных и медноотливных заведений, в которых, вполне вероятно, занимались и литьем культовых предметов» [45]. Ймовірно, вибір саме цього металу для оздоблення престолу Андріївської церкви був обумовлений насамперед його відносно

доступністю. Російська дослідниця церковного начиння, виготовлених шляхом художньої обробки металу другої половини XIX ст., мистецтвознавець В.І. Івановська відзначає: «не все храмы [у другій половині XIX ст. – авт.] могли себе позволить утварь из серебра и золота. В обиход входят олово, латунь, медь, которые подвергались обработке и в конечном результате давали необходимый цвет тусклого золота (красного золота) или серебра» [46].

Дійсно, мідне облачення 1899 року на престолі Андріївської церкви має сріблястий колір («посеребренное»), а випуклі накладки («грецький» хрест, херувими, пілястри, накладки із зображеннями Апостолів Андрія, Петра та Іоанна Богослова) – золотистий («возлащенное»). Подібну кольорову гамму мав і металевий оклад на престолі у головному приділі Софійського собору в Києві: «Он обложен весь медными густо позлащенными досками с накладными чеканной работы серебряными штуками» [47]. Ці кольори були глибоко символічними для металічних виробів церковного призначення [48]. «Золото – символ нетварного света – абсолютной метафоры Бога [...] Серебро из-за своей белизны является символом целомудрия, чистоты и святости», – наголошує В.І. Івановська [49].

У «Прошении...» притч і церковний староста Андріївської церкви наполягли на тому, що, існуючі престол і жертвник повинні залишатися «нетронутыми». Відтак, нове металеве облачення мало просто закрити старий престол [50]. Акцент ініціаторів оновлення престолу на його непорушності продубльовано також у «Журнале...»: «Слушали [комісія Київської духовної консисторії – авт.] прошение причта и церковнаго старосты [...] при чем присовокупляет [прошение – авт.], что ныне существующие престоль и жертвенник останутся нетронутыми» [51].

Така тверда позиція ініціаторів оновлення престолу певним чином дисонує з оцінкою його незадовільного стану. Спробуємо поміркувати над мотивами прохання причту й старости Андріївської церкви.

За християнською традицією у разі ремонту (навіть часткового зсуву) старого престолу, він потребував би повторного освячення, – такі переконання мали місце в останній чверті XIX ст. «Всегда, как только святой престол сдвигается с места, должно утверждение и освящение его вновь совершать по чину полного обновления и освящения храма», – зазначив у «Резолюції» (4 квітня 1878 р.) мінський Преосвященний, відповідаючи на рапорт настоятеля Ляданського монастиря з проханням про дозвіл зрушити престол з місця у зв'язку з ремонтом підлоги у вівтарі [51]. Зважаючи на суворе дотримання правила непорушності «сакрального центру» храму, ремонт старого престолу Андріївської церкви був недоречним, оскільки міг призвести до потреби його повторного освячення.

Можливо, прагнення причту та церковного старости Андріївської церкви зберегти «непорушність» старого престолу храму також пов'язана з місцем, на якому він знаходиться. Традиційно вважається, що Андріївська церква розташована на пагорбі, де за переказом із «Повісті минулих літ» здійснив своє пророчтво Апостол Андрій Первозваний: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсія *благодать Божья*, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог». І зійшов він [Апостол – *авт.*] на гори сі, і благословив їх, і *поставив хреста*» [53]. У православній традиції саме престол мав уособлювати й конкретизувати місце прояву «благодаті Божої», що була «імпульсом» до фундації храму [54]. Зі значною увагою поставилися й до вибору місця для престолу Андріївської церкви: під час закладання «першого каменю» майбутнього престолу імператрицею Єлизаветою Петрівною 9 вересня 1744 р. митрополит Рафаїл Заборовський освятив це місце, на ньому було встановлений дерев'яний хрест [55].

Постає логічне запитання: наскільки сучасники ініціаторів оновлення престолу Андріївської церкви у 1899 р. вірили в те, що цей храм розташований на «сакральному місці» встановлення хреста Апостолом? Це запитання задавав собі видатний вчений Михайло Максимович (1804–1873): «На каком же именно месте старокиевской горы поставлен был крест св. Андреем?» Учений зі справедливим скепсисом поставився до можливості його точного визначення: «Об этом, кажется мне, не было уже предания у Киевлян одиннадцатого века»

Мал. 9. Накладка «Апостол Андрій Первозваний» (фрагмент південної дошки металевго облачення престолу Андріївської церкви).

Мал. 10. Срібний оклад 1896 р. престолу Володимирського собору у Києві (фото Н. П. Негеля. Кінець XIX ст.). Джерело: Собор Святого Равноапостольного Князя Володимира в Києві. Альбом. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1905. – 137 с.

ймається на Андріївський пагорб, і підтвердив це власними враженнями: «Это мнение стародавних Киевлян охотно признаешь, взойдя на ту прекрасную высоту Надднепрянскую» [57].

Отже, категоричність ініціаторів оновлення престолу щодо збереження давнього «сакрального центру» Андріївської церкви недоторканим, ймовірно, мала одразу декілька причин: суто практичну – бажання уникнути необхідності нового освячення храму; й ментальну – віра у святість місця, на якому розташовано престол.

Окремо автори «Прошення...» торкнулися проблеми фінансування майбутніх робіт. Ф. Тітов, В. Недельський і М. Свечін зазначили, що на оздоблення престолу та жертовника «в теченні прошлого и настоящего года [тобто 1898 – початку 1899 р. – авт.] поступило пожертвованій от разных благодотворителей в количестве 400 рублей» (очевидно, імена саме цих благодійників вирізьблені на п'єдесталі престолу), тому вони просять дозволу залучити ще 400 рублів «из свободных церковных сумм» [58]. Отже, за підрахунками ініціаторів клопотання на оновлення престолу та жертовника необхідно було 800 руб. На той час – досить значна сума: річне утримання причту Андріївської церкви (священик, диякон, 2 псаломщики та просфорник) на межі XIX–XX ст. коливалось від 766 руб. 36 коп. у 1895 р. [59] до 877 руб. 41 коп. у 1903 р. [60]. Але якраз напередодні 1899 р. «скарбничка» Андріївської церкви містила необхідні гроші: «Церковные деньги хранятся в целости за ключем церковнаго старосты

[56]. Проте він наголосив, що в уявленні людини другої половини XIX ст. Андріївська церква (відповідно – і її престол) розташовується саме на місці «божественної благодаті», яке Апостол відзначив хрестом: «Киевляне, жившие после нашествия Татарского, дорожа древним преданием о св. апостоле Андрее, желали определить себе то место, на котором поставлен был им крест, как заветное начало первопрестольного города Киева и они признали его на том северо-восточном конце старокиевской горы, на котором около ста лет уже красуется Елисаветинская церковь св. Андрея Первозванного».

М. Максимович наголосив на тому, що ця віра підкріплюється емоційним станом людини, яка підіймається на Андріївський пагорб, і підтвердив це власними враженнями: «Это мнение стародавних Киевлян охотно признаешь, взойдя на ту прекрасную высоту Надднепрянскую» [57].

Отже, категоричність ініціаторів оновлення престолу щодо збереження давнього «сакрального центру» Андріївської церкви недоторканим, ймовірно, мала одразу декілька причин: суто практичну – бажання уникнути необхідності нового освячення храму; й ментальну – віра у святість місця, на якому розташовано престол.

Окремо автори «Прошення...» торкнулися проблеми фінансування майбутніх робіт. Ф. Тітов, В. Недельський і М. Свечін зазначили, що на оздоблення престолу та жертовника «в теченні прошлого и настоящего года [тобто 1898 – початку 1899 р. – авт.] поступило пожертвованій от разных благодотворителей в количестве 400 рублей» (очевидно, імена саме цих благодійників вирізьблені на п'єдесталі престолу), тому вони просять дозволу залучити ще 400 рублів «из свободных церковных сумм» [58]. Отже, за підрахунками ініціаторів клопотання на оновлення престолу та жертовника необхідно було 800 руб. На той час – досить значна сума: річне утримання причту Андріївської церкви (священик, диякон, 2 псаломщики та просфорник) на межі XIX–XX ст. коливалось від 766 руб. 36 коп. у 1895 р. [59] до 877 руб. 41 коп. у 1903 р. [60]. Але якраз напередодні 1899 р. «скарбничка» Андріївської церкви містила необхідні гроші: «Церковные деньги хранятся в целости за ключем церковнаго старосты

и печатью церковною. Неподвижной суммы состоит в кредитных учреждениях 825 руб., а билет находится в целости в том числе 625 руб. принадлежащих причту» [61].

Варто зазначити, що оклад престолу для Андріївської церкви є далеко не найдорощим з металевих окладів кінця XIX ст., які збереглися у київських храмах до нашого часу. Більш багаті храми Києва могли дозволити собі справжні срібні престоли, вартість яких інколи сягала 10 тис. руб. і більше. Так, наприклад, оклад 1896 року з кованого срібла (вкритого позолотою і емаллю) на головному престолі Володимирського собору був виготовлений за малюнками проф. А.В. Прахова й коштував 11 тис. руб. [62].

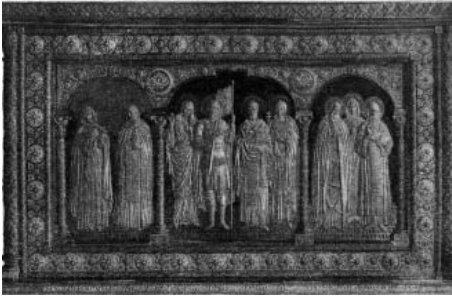
Питання про виділення додаткових 400 руб. на оздоблення престолу та жертвенника Андріївської церкви було вирішено схвально. З «Журнала...» дізнаємося, що комісія Київської духовної консисторії у складі протоієрея Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Павла Преображенського, священника Старо-Київської Георгіївської церкви Олександра Корсаковського, священника Старо-Київської Десятинної церкви Петра Вельміна та священника Києво-Володимирського собору Володимира Соколова розглянула «Прошение...» та дозволила «устроить металическое облачение на престол и жертвенник оной церкви» [63]. 29 квітня 1899 р. вийшов спеціальний указ № 7852 Київської духовної консисторії, згідно якого причту Андріївської церкви було дозволено «употребить четьреста рублей», яких не вистачало, з вільних церковних коштів.

У цілому, металеві оклади на престоли в XIX – на початку XX ст. були витворами високого художнього мистецтва, виготовленням яких займалися знані московські майстерні з художньої обробки металу: «Фабрика Хлебнікова» (Володимирський собор) [64], «Фабрика церковного начиння, постачальник Двору Його Імператорської Величності П.І. Олов'яників і сини» [65] й інші.

З «Прошения...» дізнаємося, що на початку 1899 р. ініціаторами оновлення престолу Андріївської церкви була досягнута домовленість із невідомим майстром, який працював над оздобленням одного з престолів у Києво-Братському монастирі: «Причт и староста предлагают устроить металическое облачение по образцу Киево-Братского монастыря на престол и жертвенник стоимостью 800 рублей, за ковою сумму соглашается устроить облачение тот же самый мастер, который работал и в Киево-Братском монастыре» [66]. На цей час у згаданому монастирі було 2 храми: соборна Богоявленська церква з чотирма престолами (Богоявлення, Різдва Іоанна Хрестителя, Димитрія Ростовського,

Мал. 11. Микола і Пелагея Терещенки (фото).

Мал. 12. Східний бік металевого окладу 1896 р. престолу Володимирського собору у Києві із зображенням небесних покровителів Миколи і Пелагеї Терещенків – Миколи Святоші та Преподобної Пелагеї (фото Н. П. Негеля. Кінець XIX ст.). Джерело: Собор Святого Равноапостольного Князя Володимира в Києві. Альбом. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1905. – 137 с.

Св. Рівноапостольних кн. Ольги та кн. Володимира) та церква Зішестя Святого Духа з двома престолами (Зішестя Святого Духа та першого київського митрополита Михайла) [67]. На жаль, установити який саме престол у монастирі оздоблював «анонімний» майстер наразі складно [68].

13 грудня 1900 р. до Києва (на адресу вул. Велика Васильківська 12) надійшов рахунок із «Мастерской Бронзовых, Серебряных, Медно-Литейных и Гальванопластических Изделий Т.М. Мартинсона» у Санкт-Петербурзі за підписом власне Т. Мартінсона. Цей доку-

мент указує на те, що облачення на престол Андріївської церкви виконав безпосередньо майстер Т.М. Мартінсон: «Счеть [...] за делания мною Металического облачения на престол...» [69]. Безсумнівно, саме цей майстер є автором облачення престолу Андріївської церкви 1899 року, яке збереглося до нашого часу [70].

Але постає запитання: чи був Т.М. Мартінсон саме тим загадковим «анонімним» майстром, який працював у Києво-Братському монастирі над оздобленням одного з престолів, і домовленості з яким були досягнуті церковним старостою та причтом Андріївської церкви ще на початку 1899 р.? На наш погляд, це дійсно так, адже рахунок містить указівку Т.М. Мартінсона на те, що свою згоду на роботу над металевим облаченням престолу Андріївської церкви він дав саме на початку 1899 р. – 20 січня [71]. Цей факт є дуже важливим, оскільки доводить, що нині існуюче металеве облачення на престолі Андріївської церкви роботи петербурзького майстра Т.М. Мартінсона 1899 року мало конкретний зразок – оклад одного з престолів Києво-Братського монастиря. Нині престол Андріївської церкви (разом із металевим облаченням) поміщений у скляний футляр у металевій рамі. Футляр захищає престол від бруду, пилу й убезпечує облачення від механічних пошкоджень. На жаль, архівних документів, які б указували на точний час створення футляру, виявити не вдалося. Цілком ймовірно, що його також було виготовлено у 1899 р. або на початку XX ст., оскільки подібні футляри з'явилися на престолах одразу після облачення останніх в оздоблені металеві оклади – наприклад, скляний футляр престолу Володимирського собору постав невдовзі після виготовлення металевого облачення для нього в 1896 р. [72].

Часто металеві облачення на престоли та жертвовники були об'єктом офірування церковних благодійників: коштина оздоблення престолу Володимирського

собору надали відомий цукрозаводчик Микола Артемійович Терещенко та його дружина Пелагея Георгіївна (у написі на срібному облаченні зазначено: «Сие облачение на престол в соборе равноапостольного князя Владимира преподнесено в дар действительным статским советником Николаем Артемьевичем Терещенко и его супругой Пелагеей Георгиевной») [73]; інколи гроші на оздоблення престолу збирали самі парафіяни – мідна дошка на престолі Преображення Господнього церкви Спаса на Берестовому в Києві містила напис: «это жертва прихожан 1803 года» [74]. Нанесення дарчих написів на коштовні предмети, які офірували до храмів, було традиційним явищем [75].

Мал.13. Федір Іванович Тітов (фото).

Напис з ім'ям ктитора на престолі був не єдиним засобом увіковічнити пам'ять про «широкий жест» церковного благодійника. Подекуди таку функцію могло виконувати також символічне сакральне зображення. Так на східному боці окладу престолу 1896 року Володимирського собору в Києві академік А. Прахов спроектував зображення Преподобного Миколи Святоші – патрона ктитора Миколи Терещенка, та Преподобної Пелагеї – патрона Пелагеї Терещенко [76].

Як було встановлено вище, у написі по периметру на нижній частині металевого облачення на престолі Андріївської церкви вказані імена 4 ктиторів, які надали 400 руб. на оздоблення престолу та жертовника Андріївської церкви протягом 1898 – початку 1899 р. Цікаво, що офірування ктиторів не було абстрактним подарунком Андріївській церкві: у згаданому раніше «Отчете...» зазначено, що ці кошти були пожертвовані «исключительно на сей предмет» (очевидно саме на престол, а не жертовник) [77]. З високою долею вірогідності цих ктиторів можна ототожнити з ініціаторами виготовлення облачення престолу Андріївської церкви, чиїми підписами закріплені «Прошение...» та «Отчеть...» [78]. Адже саме завдяки їх зусиллям були організовані роботи з оновлення престолу.

Детальніше про власне написи.

1. Напис на західному боці облачення: «ИЖДИВЕНИЕМ ПРОТОІЕРЕЯ ПАВЛА...». На наш погляд, цим ктитором цілком міг бути Благодійний Старокіївських і Печерських церков протоіерей Павло Троїцький, оскільки саме він підтримав «Прошение...» й засвідчив свою протекцію підписом під ним [79].

2. Напис на західному боці облачення: «ІЕРЕЯ ФЕДОРА...». Без сумніву, другим ктитором є Федір Іванович Тітов (1864–1935) – церковний ієрарх,

Мал. 14. Напис на п'єдесталі престолу Андріївської церкви (фрагмент).

історик і просвітитель. Ф. Тітов 1 липня 1896 р був висвячений на священника («ієрея» – у написі на окладі) та призначений на служіння до Андріївської церкви, відповідно він був ієреєм і в рік виготовлення металевго облачення [80]. З 1905 р. Ф. Тітов – протоієрей, настоятель Андріївської церкви.

Федір Іванович Тітов щиро опікувався долею Андріївської церкви, тому його пожертва на оновлення престолу не виглядає дивною. Показово, що саме в рік виготовлення металевго облачення престолу Андріївської церкви він був призначений членом «Комитета по ремонту Киево-Андреевской церкви» (2 березня 1899 р.) [81].

3. Напис на південному боці облачення: «ДИЯКОНА ВЛАДИМИРА...». Цілком очевидно, що ще одним благодійником, чие ім'я виграйоване на престолі Андріївської церкви, є диякон Володимир Павлович Недельський. Син священника, випускник Києво-Софіївського духовного училища (1852 р.). В 1866 р. він став псаломщиком Андріївської церкви, а вже 28 травня 1867 р. був рукопокладений у сан диякона митрополитом Київським Арсенієм. 22 жовтня 1886 р. диякон В. Недельський обійняв «штатную диаконскую вакансию» при Андріївській церкві у Києві [82]. Дияконом цієї церкви він був щонайменше до 1904 р.: згадується у цьому сані у «Ведомости о денежных суммах, спущенных на жалованье причту Киево-Андреевской церкви за первую половину 1904 года» [83].

Диякон Володимир також приймав активну участь у роботах із відновлення Андріївської церкви наприкінці XIX ст. Як і Федір Тітов, він був членом «Комитета по ремонту Киево-Андреевской церкви» (з 2 березня 1899 р.) [84], а 6 травня 1899 р. «во внимание к засвидетельствованию епархиального начальства о примерно усердной, при добром поведении, службы преподано ему благословение Св. Синода с получением грамоты» [85].

4. Напис на південному боці облачення: «БОЛЯРИНА НИКОЛАЯ...». Найбільш складною є ідентифікація єдиного світського ктитора, ім'я якого згадується у написі на престолі Андріївської церкви. На перший погляд його титулатура виглядає дивно й анахронічно для кінця XIX ст.: боярство як суспільний стан поступово припинило своє існування після ліквідації Петром I відміннос-

тей між помісним і вотчинним землеволодіннями в 1714 р. (останній боярин І.Ю. Трубецький помер 27 січня 1750 р.). Незважаючи на це, слово «боярин» (варіація від старослов'янського «боярин») залишалося в ужитку й до сьогодні.

У XVIII ст. «форма боярин преимущественно сохраняется в церковном употреблении в поминании покойных дворян» [86]. Слово «боярин» зберегло свою епітафійну функцію відносно дворян і в XIX ст., на що вказують як речові, так і писемні джерела. Так, у притворі церкви Тихвинської ікони

Божої Матері в Добриничах (на Мал. 15. Герб дворянського роду Свечіних.

Псковщині) над похованням дворянина, статського радника М.М. Чихачова на стіні збереглася меморіальна дошка з написом: «Строитель *боярин* Николай Матвеевич Чихачев скончался 1819 года 31 марта». Російський письменник, декабрист Олександр Бестужев-Марлінський у листі до свого брата Павла від 23 лютого 1837 р., описуючи панахиду на могилі О.С. Грибоедова в монастирі Святого Давида з нагоди трагічної загибелі О.С. Пушкіна, зазначає: «когда священник провозгласил: «За убиенных *бояр* Александра и Александра», я зарыдал так, что чуть не задохнулся» [87].

Слово «боярин» продовжувало вживатися і на рубежі XIX–XX ст., в т.ч. – на українських землях Російської імперії. Так, на сторінках газети «Днепровская молва» від 30 травня 1899 р. повідомляли про молебень у Преображенському соборі м. Катеринослав з нагоди 100-ї річниці з дня народження О.С. Пушкіна: «В кафедральном соборе была отслужена епископом Симеоном за упокой литургия по усопшему *боярину* Александру в присутствии губернатора, вице-губернатора и других губернских властей, председателя губернской управы и екатеринославской уездной управы, городского головы».

Цікаво, що інформацію про поширений ужиток церковнослов'янського слова «боярин» стосовно дворян на межі XIX–XX ст. дають навіть художні твори. Наприклад, М.Є. Салтиков-Щедрін у оповіданні «Пошехонская старина» (1888 р.) пише: «Хоронили *боярина* Николая с почестями и церемониями, подобающими родовитому дворянину» [88]; О.І. Купрін у оповіданні «Анафема» (1913 р.) описує історію протодіякона Олімпія, який у перший тиждень Великого Посту мав анафемувати «богохульника и отступника от веры христовой <...> *боярина* Льва Толстого», проте відмовився це зробити під враженням від тільки-но прочитаної повісті графа «Казак» [89].

Отже, вживання слова «болярин» у написі на престолі Андріївської церкви пов'язане з тим, що напис виконано церковнослов'янською мовою, у якій слово «болярин» традиційно є заміником слова «дворянин». Це підтверджує, зокрема, й той факт, що в «Полном церковно-славянском словаре», укладеному в 1899 р. настоятелем московської церкви Святого Трифона протоієреєм Григорієм Михайловичем Дьяченко (1850–1903), слово «дворянин» узагалі відсутнє. Натомість у словнику присутнє розгорнуте тлумачення терміну «Боляринъ». Автор словника зазначає, що боярин – це вельможа, а «церковнославянское «болярин», рядом с которым стоит другое русское «боярин», принявшее потом форму барин, – книжное, занесенное к нам вместе с духовными книгами от болгар» [90].

Показово, що саме наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії точилася гостра дискусія з приводу доцільності використання «мертвої» церковнослов'янської мови (яка була переповнена «отжившими» словами) під час богослужіння. В 1906 р. на сторінках «Церковного вестника» прибічники реформ серед іншого наводили такий аргумент: «Православное богослужение для народных масс непонятно, так как совершается оно на древнеславянском мертвом языке, и удерживает некоторые отжившие, уже утратившие смысл речения и действия» [91].

Тож, у написі на облаченні престолу Андріївської церкви традиційне церковнослов'янське визначення «болярин» виступає заміником неіснуючого в церковнослов'янській мові слова «дворянин», а «Болярин Николай» можна прочитати як «Дворянин Николай». Дешифрування етимології церковнослов'янського слова «болярин» на рівні кінця ХІХ – початку ХХ ст. дає змогу визначити останнього ктитора.

Одним з ініціаторів виготовлення металевго облачення на престол Андріївської церкви був загадковий церковний староста, який підписав «Прошение...» та «Отче...» своїм прізвищем і першою літерою (ініціалом) імені – «Н. Свечин» [92]. З «Клірових відомостей Андріївської церкви» (1898 р.) дізнаємося, що церковного старосту Андріївської церкви Н. Свечіна звали саме «Николай»: «При сей церкви состоит старостою церковным 1898 года Июля 6 дня [тобто дата, коли М. Свечін обійняв посаду церковного старости – *авт.*] Надворный советник Николай Алексан[дрович] Свечин, который должность свою проходит усердно» [93].

Свечіни – дворянський рід Російської імперії, знаний з ХVІІ ст. [94]. Найбільш відомими представниками цього роду були: генерал і учасник наполеонівських війн Никанор Михайлович Свечін (1772–1849) [95], письменниця та господиня літературного салону в Парижі Софія Петрівна Свечіна (1782–1857), військовий теоретик Олександр Андрійович Свечін (1878–1938) [96]. Окрім знатності роду, дворянську гідність церковного старости Андріївської церкви підтверджує власне титул надвірного радника [97]. Цілком очевидно, що ім'я дворянина Миколи Олександровича Свечіна – «Болярин Николай» – і вигравіруване на металевому облаченні престолу Андріївської церкви [98].

За два роки до оновлення престолу один із жертводавців (Ф. Тітов) наступним чином пояснив високу роль ктиторської підтримки в історії Андріївської церкви кінця XIX ст.: «Андреевская церковь не имеет прихода и никаких вообще средств содержания, кроме приношений жертвователей» [99].

Підсумовуючи викладений матеріал, слід наголосити на тому, що виготовлення престолу Андріївської церкви у 1753 р. та його оздоблення в 1899 р. яскраво характеризують два періоди історії храму: відносно короткий час благоденства, що тривав до смерті фундаторки храму імператриці Єлизавети Петрівни в 1761 р., та період поневірянь, пов'язаний з втратою Андріївською церквою статусу палацового храму.

Давній престол Андріївської церкви 1753 р. було створено під час перебування храму в статусі церкви «Дома Романовых», що визначало підвищену увагу до його оздоблення: «трапезу» престолу створив один із найвідоміших скульпторів Санкт-Петербурга, який довгий час працював разом із Франческо Бартоломео Растреллі – Йоган Антоній Цвенгоф. Для виготовлення престолу використовували дорогі й престижні на той час матеріали (путиловський вапняк – т.зв. російський мармур), які мали підкреслити високий статус церкви. Безперечно, давній престол Андріївської церкви, зроблений за взірцем престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври, був справжньою пам'яткою мистецтва.

Оновлення престолу Андріївської церкви наприкінці XIX ст. відбувалося у зовсім інших умовах: виготовлення металевого окладу престолу відбулося пізніше з-поміж інших київських храмів; оновлення було обумовлене повним зубожінням існуючого престолу; за відсутності коштів на дороге срібне облачення була використана мідь; половину грошей на оздоблення надали місцеві священнослужителі.

Тим не менше, облачення престолу Андріївської церкви – визначна пам'ятка мистецтва, яскравий взірець художньої обробки металу кінця XIX ст. Його появою завдячуємо ініціативі ктиторів Андріївської церкви – ієрею Федору Тітову, диякону Володимиру Недельському, церковному старості Миколі Свечіну та місцевому благочинному, протоієрею Павлу Троїцькому, які виступили ініціаторами оновлення престолу, надали необхідні для цього кошти й домовилися з петербурзьким майстром Т.М. Мартінсоном про виготовлення художньооздобленого облачення для нього.

Джерела та література

1. Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. – К.: Видавництво «КВІЦ», 2005. – 104 с.: іл. 127.
2. Святий Герман Константинопольський – патріарх Константинопольський (715–730), противник іконоборства.
3. *Багалов А.Л.* Гроб Господень в замысле «Святая святых» Бориса Годунова // *Иерусалим в русской культуре / Отв. ред. А. Багалов, А. Лидов.* – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – С. 160.
4. *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии. – К.: Типография

- Киевопечерской лавры, 1825. – С. 46.
5. Престол було демонтовано у 1910 р.
  6. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (Іалі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
  7. *Гоголь Н.В.* Размышления о божественной литургии. Духовные сочинения. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2008. – С. 25.
  8. *Толочко Л.І.* Подільські храми Києва. – К.: Техніка, 2003. – С. 163.
  9. *Киркевич В.Г.* Володимирський собор у Києві. – К.: Техніка, 2004. – С. 173.
  10. У добровільному жертвоприношенні Ісаака традиційно вбачають метафоричний праобраз жертви Христової. Див.: *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве / пер. с англ. А. Майкапара. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – С. 47; Библиейско-биографический словарь, или Жизнеописание всех лиц, упоминаемых в священных книгах Ветхого и Нового Заветов, и других имевших какое-либо влияние на распространение Церкви Божией на земле / Сост. Ф.И. Яцкевич, П.Я. Благовещенский. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 40.; *Бакович О.П.* Історіографія жертвоприношення Авраама // Софійські читання. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – К.: «ТОВ «Горобець», 2010. – С. 22.
  11. *Мозир М.* Престол // Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича. – Л.: ПТВФ «Афіша». – С. 196.
  12. *Холл Дж.* Вказана праця. – С. 426.
  13. *Десярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Андріївська церква. – К.: Техніка, 1999. – С. 41.
  14. *Желтов М.С.* Православное чинопоследование освящения храма в истории // Ежегодная Богословская конференция ПСТБИ: Материалы 2001 г. – М., 2001. – С. 94.
  15. *Александровский И.В.* Собор Св. Владимира в Киеве. (Издание третье, дополненное, с рисунками). – К.: Типография С.В. Кульженко, 1897. – С. 63.
  16. *Болховитинов Е.* Вказана праця. – С. 46.
  17. *Толочко Л.І.* Вказана праця. – С. 146.
  18. *Желтов М.С.* Вказана праця. – С. 94.
  19. Патерик Києво-Печерський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко. Відп. редактор В.М. Колпакова. – 2-е вид. – К., 2001. [Електронний ресурс] // Ізборник [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/paterikon/pat06.htm>. – (Назва з екрану).
  20. Там само.
  21. Явлення престолів було доволі поширеним сюжетом у середньовічній руській православній традиції. Див.: *Баталов А.Л.* О ранней истории собора Покрова на Рву и обретении «Лишне-го престола» // Сакральная топография средневекового города: Известия Института христианской культуры средневековья / Ред. коллегия Баталов А.Л., Беляев Л.А., Сарабянов В.Д., Этинггоф О.Е.. – М., 1998. – Т. 1. – С. 51–63.
  22. *Десярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 41.
  23. *Коренцив В.А.* «Ежели бы я хотел прельстить Ваше Превосходительство...» // История Петербурга. – 2010. – № 2 (54). – С. 44.
  24. Там само. – С. 45.
  25. Там само.
  26. *Седова Н.* Жаль Путиловской горы [Електронний ресурс] // Санкт-Петербургские ведомости [веб-сайт]. – [15.06.2007]. – Режим доступу: http://www.spbvedomosti.ru/article.htm?id=10243084@SV_Articles. – (Назва з екрану).
  27. *Коренцив В.А.* Вказана праця. – С. 46.
  28. *Десярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 41.
  29. *Малиновский К.В.* Йоганн Цвэнгоф и Петербургская скульптурная школа второй четверти XVIII века. – М., 1994. – 350 с.
  30. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868 (1899), спр. 114, 7 арк.

31. *Дегтярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 69; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 867, спр. 573, 17 арк.
32. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
33. *Титов Ф.И.* Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1897. – С. 6.
34. Очевидно, маються на увазі т.зв. срачиця – нижній покрив, що означає плащаницю, якою Йосип Аримафейський покрив тіло Христа при покладенні до гробу; та «індітія» (з лат. «одяг») – шати, що означають славу Бога, який сидить як Цар на престолі. Див.: *Колесникова В.* Православний храм. Символика і традиції. – М.: Олма-Пресс, 2006. – С. 75; *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. – Львів: Свічачо, 1996. – С. 52.
35. Престол не зберігся. Див.: *Петровський С.* Златоверхий Михайлівський монастирь в Києве. Исторический очерк и современное состояние обители. – Одесса: Типография и Хромолитография Е. И. Фесенко, 1902. – С. 59.
36. *Болховитинов Е.* Вказана праця. – С. 46.
37. Престол не зберігся. Див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868 (1899), спр. 114, арк. 1.
38. *Толочко Л.І.* Вказана праця. – С. 163.
39. Срібні накладки окладу нині зберігаються у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.
40. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
41. У середині XIX ст. зафіксована практика використання дерев'яних «трапез» старих демонтованих престолів для написання ікон. Схиархимандрит Іоанн Маслов (1932–1991) у своїй праці «Недоуменные вопросы пастырской практики» переповів одну з резолюцій Святого Філарета Митрополита Московського та Коломенського (1783–1867): «Один московский священник сообщил нам еще другую словесную резолюцию того же митрополита [Філарета – *авт.*]: при перестройке церкви нужно было заменять ветхий престол новым, но кипарисная доска на прежнем престоле была еще крепка; поэтому священник просил Преосвященного дозволить употребить доску на иконы для обновленного церкви, и это было дозволено». Див.: *Схиархимандрит Іоанн (Маслов).* Недоуменные вопросы и ответы на них // Пастырь. – 2008. – март-апрель. – С. 67–73.
42. Звичай спалювати старі престоли та «ветхие» церкви, а їх попіл пускати водою був запозичений з Візантії. Також по воді пускали інші сакральні предмети – непотрібні богослужбові книги, висохлі просфори, старі ікони. Така традиція мала прадавні, ще язичницькі корені, пов'язані з вірою у те, що річкою сакральні предмети припливають у «ирий» (див.: *Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М.: Издательство Московского университета им. М. Ломоносова, 1982. – С. 186.; Послание Фотия Митрополита в Псков. Устав о литургии и всякой службе (12 августа 1419 г.) // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1880. – Т.6.: Памятники древне-русского канонического права. – Ч.1.: Памятники XI – XV вв. – Столб. 411).
43. Під час демонтажу одного з престолів церкви Спаса на Берестовому в 1910 р. член Археологічної комісії, академік архітектури П.П. Покришкін (1870–1922) зазначив: «Все деревянные части были сожжены в просфорной и пепел опущен в р. Днепр, а каменные плиты, медные доски [«трапези» престолів – *авт.*], также ковчежцы с мощами положены в Лаврскую ризницу для хранения» (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2).
44. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
45. *Савина Л.Н.* К истории производства и бытования медного художественного литья в XIX – начале XX вв. // Русское медное литье. Сборник статей / Составитель и научный редактор С.В. Гнутова. – М., 1993. – Вып. 1. – С. 51.
46. *Ивановская В.И.* Художественный церковный металл Москвы последней трети XIX – XX вв.: Дис. канд. искусствоведения: 17.00.04. – М., 2006. – С. 39.
47. *Болховитинов Е.* Вказана праця. – С. 46.
48. *Аверинцев С.* Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 404–425.

49. *Ивановская В.И.* Вказана праця. – С. 39.
50. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
51. Там само. – Арк. 3 зв.
52. *Схиархимандрит Иоанн (Маслов).* Вказана праця.
53. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. Ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 3.
54. Зокрема, головний престол Успенського собору Слеського Свято-Успенського монастиря у Чернігові символізує місце явлення ікони Слеської Божої Матері на ялині – дива, яке стало поштовхом до фундації храму, а згодом і монастиря.
55. *Дегтярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 13.
56. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 275, арк. 1.
57. Там само, арк. 2–2 зв.
58. Там само, оп. 868, спр. 114, арк. 1–1 зв.
59. Там само, оп. 1011, спр. 1683, арк. 1.
60. Там само, спр. 1692, арк. 1 зв.
61. Там само, спр. 1690, арк. 1 зв.
62. *Александровский И.В.* Вказана праця. – С. 64.
63. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 4.
64. *Киркевич В.Г.* Вказана праця. – С. 173.
65. *Ивановская В.И.* Вказана праця.
66. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
67. Там само, оп. 1023, спр. 438, арк. 2 зв.
68. Монастир було зруйновано у 1935 р.
69. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 7.
70. Безпосереднє авторство Т.М. Мартінсона підтверджує також «Отчет...», у якому зазначено: «за которым условие с Мастером Т. Мартинсоном, который и устроил Металлическое облачение за восемьсот руб.» (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 6).
71. Там само. – Арк. 7.
72. Без сумніву скляний футляр над престолом 1896 р. у Володимирському соборі Києва з'явився не пізніше 1905 р., адже саме цього року вийшов альбом С.В. Кульженка «Собор Святого Равноапостольного Князя Владимира в Киеве» з фотографією Н.П. Негеля, на якій зображено престол Володимирського собору в скляному футлярі.
73. *Александровский И.В.* Вказана праця. – С. 63.
74. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
75. На наш погляд, мотиви оновлення престолів і жертвників були традиційними для православної киторської традиції – бажання отримати «Боже благословення». На одному з жертвників собору Успіння Пресвятої Богородиці у м. Козелець було розміщено напис: «Жертвенник сей обновлен коллежским ассессором Космою Павловичем Козаченком за здоровье его и матери его Евдокии и за упокой родителя его Павла 1864 года 1-го сентября» (див.: *Хатемкин А.* К памятникам недавней старины в г. Козельце // Киевская старина. – К., 1898. – № 12. – С. 420).
76. *Киркевич В.Г.* Вказана праця. – С. 173.
77. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 6.
78. Там само, арк. 1 зв., 6.
79. Там само, арк. 1 зв.
80. Там само, оп. 1011, спр. 1692, арк. 3 зв.
81. Там само, арк. 5 зв.
82. Там само, спр. 1683, арк. 5 зв.
83. Там само, оп. 876, спр. 941, арк. 1.
84. Там само, оп. 1011, спр. 1692, арк. 5 зв.
85. Там само, арк. 4 зв.; Награждение духовных лиц Киевской епархии нижеследующими знаками отличия // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1899. – № 11 (1 июня). – С. 175–176.

86. Словарь русского языка XVIII века / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред.: Ю.С. Сорокин. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние. – Вып. 2. (Безпристрастный – Вейэр). – 247 с.
87. *Раковский Л.* Жизни наперекор: Повесть о Марлинском // Избранное: В 2-х т. – Ленинград: Художественная литература, 1983. – Т.2. – 464 с.
88. *Салтыков-Щедрин М.Е.* Пошехонская старина [Электронный ресурс] // Электронная библиотека ModernLib.Ru [веб-сайт]. – Режим доступа: http://modernlib.ru/books/saltik-ovshedrin_mihail_evgrafovich/poshehonskaya_starina/read_10/. – (Назва з екрану).
89. *Куприн А.И.* Анафема [Электронный ресурс] // Классика. Ру [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.klassika.ru/read.html?proza/kuprin/anathema.txt>. – (Назва з екрану).
90. Полный церковно-славянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений), составил священник, магистр Григорий Дьяченко / (Репринт. изд. 1899 г.). – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – С. 57.
91. *Кравецкий А.Г., Плетнева А.А.* История церковнославянского языка в России (конец XIX – XX вв.). – М.: Языки Русской культуры, 2001. – С. 54.
92. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1 (зв.), арк. 6.
93. Там само, оп. 1011, спр. 1690, арк. 1 зв.
94. *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1895. – Т. 2. – С. 196–208.
95. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. // Российский архив (сборник) – СПб. ; М.: студия «ГРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – Т. VII. – С. 550.
96. *Думби Ю.Ф.* Военная и научная деятельность Александра Андреевича Свечина: Дис. канд. ист. наук: 17.00.02. – М., 2000. – 383 с.
97. Надвірний радник – цивільний чин VII класу в «Табелю про ранги» Російської імперії. Спершу особи, що мали цей чин автоматично отримували спадкове дворянство. Однак, після реформи 1856 р. – лише особисте дворянство (див.: *Шенелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи – М.: Наука, 1991. – 488 с.).
98. Слід зазначити, що в 90-х роках XIX ст. – на початку XX ст. на посаді церковного старости парафії Андріївської церкви перебували не лише дворяни, але й представники інших верств: у 1892–1895 – губернський інженер Яків Васильович Кривцов; у 1897 р. – диякон Андріївської церкви Володимир Павлович Недельський; у 1903 р. – київський купець Іван Пилипович Котлярів (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1683, арк. 1 зв.; спр. 1685 , арк. 1 зв.; спр. 1692, арк. 5 зв).
99. *Титов Ф.И.* Вказана праця. – С. 7.

***Нетудыхаткин И.А.* Престол Апостола Андрея Первозванного: история создания и обновления (середина XVIII – конец XIX вв.)**

В статье исследован престол Андреевской церкви как «сакральный центр» храма: иконография, символическое значение его месторасположения, цветов и материалов. Установлен мастер и заказчики металлического облачения.

Ключевые слова: алтарь, престол, облачение, мрамор, медь, ктитор, иерей, боярин.

***Netudykhatkin I.A.* Holy Table of the Apostle Andrew the First-Called: history of creation and update (the middle of XVIII – the end of XIX centuries)**

This article explores the Holy Table of St. Andrew's Church as a «sacred centre» of the temple: iconography, its symbolic location, colours and materials. The master and those who ordered construction of metallic vestment were identified.

Key words: altar, Holy Table, vestments, marble, copper, church benefactor, priest, boyar.